

## ՊԼԱՏՈՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

### ՊԱՊ ԱՐԺԱԿՈՒՆԻ

Ի՞նչ պիտի ըլլար Արշակ թագաւորի գիրքը Արեւմտեան Կայսրութեան այս նոր տիրոջ հանդէպ, որ այնքան տարբեր էր իր նախորդէն: Կամ հարցումի միւս փոփոխակը տանք: Ի՞նչ պիտի ըլլար Յուլիանոս Կայսերի գիրքը Արշակի հանդէպ, հիմա որ, փոխանակ Կոստանդինոսի տառամտոտ, պաշտպանողական և կոխէ խուսափողի սաղմովաբութեան, վճռական մահու կենաց յարձակումով մը Յուլիանոս կ'առաջագրէր Շապուհ Բ. Սասանեանին վրձակեցնել Դարեհ Կողոմանոսի բախտը, այսինքն՝ կործանում Պարսկական Կայսրութեան:

350էն ի վեր, երբ Արշակ Կոստանդինոսի հետ կնքեց բարեկամական դաշինքը, շատ ջուրեր, երբեմն պղտոր, անցեր էին քաղաքական կամուրջներու տակէն:

Հայաստանի ներքին ճակատի վրայ, թագաւորի անտեղիտալի պայքարը, մէկ կողմէ մեծ նախարարներու կեդրոնախոյս փոթակները բխցնելու, միւս կողմէ, միևնոյն նախարարական կազմի մէջ գոյութիւն ունեցող Պարսկական Կուսակցութեան Շապուհի ի նպաստ գործունէութեան հետքահետէ աճող թափը խորտակելու, Արշակը դրած էին անել կացութեան մէջ: Իսկ վերջին քանի մը տարիներուն, 358-360, Բիւզանդա-Պարսկական պատերազմի մէջ Շապուհի յաջողութիւնները պաղեցուցեր էին հայ արքայի բիւզանդասիրական աւելներ:

Հայաստանի ապահովութեան տեսակէտէ՝ Արշակի համար — թերեւս ունէ Արշակունի թագաւորի համար — ամենաբաղձալի քաղաքականութիւնը բացարձակ չեղոքութիւն պահպանելն էր, երկու հզօր դրացիներու բախումի պարագային: Արշակ նոյնիսկ ջանացեր էր այդ ուղղութեամբ դժուարին փորձն ալ ընել<sup>(17)</sup>: Բայց այդ հնարաւոր չէր թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներքին ճնշման պատճառաւ:

Հետեւեալ, հայ դիւանագիտութեան այդ չարաբաստիկ մղձաւանջը, Բիւզանդա-Պարսկական պատերազմ, պիտի դարձնէր մը ևս փորձաքարի զարնելու Արշակի հնարամտութիւնը:

Ալ յայտնի էր, որ Յուլիանոսի արշաւանքը ամենածանրակշիռն էր Դիոկղետիանոս Կայսեր օրերէն ի վեր, և ակնկալելի էր որ ճակատագրական մեայուն անդրադարձում պիտի ունենար թէ՛ Մերձաւոր Արեւելքի և թէ՛ Հայաստանի բախտին: Դժուար էր գուշակել թէ որ մէկ կողմը վերջնական յաղթանակը պիտի տանէր: Արշակ թագաւոր գէտ առ գէտ կը գտնուէր երկու քաջավարժ ըմբշամարտիկներու, հաւասար զօրութեամբ և հաւասար ճարպիկութեամբ:

Բայց պատերազմներու բախտը ատուածներու միմեկ ծանօթ է: Ռազմավարական անակնկալ խաղ մը, կամ սխալ շարժում, կրնայ հզօրագոյնը պարտութեան առաջնորդել, և այդպիսով կանխատեսուած հաշիւները ի դերեւ հանել:

362 թուականին, Արշակ թագաւոր, ի շարս Արեւելքի միւս ազգերուն, պատգամաւորութիւն մը զրկեց Յուլիանոսի: Ո՛չ միմեկ Կոստանդինոսի և հայ թագաւորի միջև կայացած դաշինքի մասին խորհրդակցելու, այլ, ինչպէս Ամմիանոս կը գրէ, խնդրելու Յուլիանոսէն որ խաղաղութիւնը պահպանէ<sup>(18)</sup>:

Երկու հաւասարազօր թշնամիներու մէկգմէկու ուժէն ակնածանքը յաճախ խաղաղութիւն կը պարտադրէ: Նոյնիսկ այդպիսի ձկտեալ գոյալիմակ մը նախընտրելի էր աղէտալի շարագուշակ պատերազմի մը:

Արշակ անել կացութեան մը կ'ենթարկուէր: Մանաւանդ Յուլիանոս Կայսեր հեթանոս մը ըլլալու պարագան, ոչ միմեկ քրիստոնեայ հայ թագաւորը ալ աւելի չփոթեցնելու կը ծառայէր, այլ Հայաստանի Պարսկական Կուսակցութեան հացին իւղ կը քսէր:

Յուլիանոս բոլորովին աննկատ թողուց խաղաղութեան համար եղած դիմումները: Նոր Աղեքսանդր մը, որ գալիք պատերազմը կը նկատէ իր երիտասարդ կեանքի գինու-

(17) Խորենացի, Գ. 19:

(18) Ammianus, XXII, 7, 10.



բական փառքին գազաթնակեալը, ի՞նչպէս կրնար կարեւորութիւն ընծայել նման թեւադրանքներու կամ խորհուրդներու: Իր ինքնավստահութիւնը չափ ու սահման չունէր, մանաւանդ որ խաղաղ եւրոպա մը ձգած էր իր ետին, նոր կայսեր անունին սարսափը զսպած ըլլալով քանիցս պարտւած բարբարոսները, որոնցմէ շատեր այժմ իր իսկ հրամանին տակ կը կոռէին:

Յուլիանոս կոստանդնուպոլսէն Անտիօք հասաւ, ապա Տարսոն հաստատուելով իր հոկայական պատրաստութեան ընթացք տուաւ:

Այժմ շատ մը ժողովուրդներու ներկայացուցիչները զիմեցին անոր և իրենց օգնութիւնը առաջարկեցին մօտալուտ վիթխարի յարձակողականին:

Կայսրը գերագոյն ինքնավստահութեամբ մը մերժեց օգնութեան առաջարկները, և հպարտօրէն յայտնեց թէ՛ վաչել չէ որ Հռոմէական Կայսրութիւնը ինքզինքն պաշտպանէ օտարներու օժանդակութեամբ: Ընդհակառակը, Հռոմի պարտականութիւնն է իր ուժովը պաշտպանել իր բարեկամները և գաշնակիցները՝ երբ անոնք պէտք զգան նման պաշտպանութեան<sup>(19)</sup>:

Արշակ թագաւոր որքա՛ն մեծ գոհունակութիւն պիտի ունենար եթէ ինքն ալ Յուլիանոսի ակնարկած բարեկամներու և գաշնակիցներու կարգին ըլլար:

Հայ թագաւորի պարագային, Յուլիանոս մոռցաւ իր հպարտութիւնը, մոռցաւ իր սոնքացող վստահութիւնը Հռոմէական անպարտելիութեան, և Արշակին կտրուկ հրաման զրկեց զօրաւոր բանակ մը կազմելու և սպասելու իր տնօրինութեան<sup>(20)</sup>:

Յուլիանոսին հայ թագաւորին զրկած նամակը ամբարտաւան ոճ մը ունի, այնքան գոռոզ և անարգական, որ շատ մը բանասէրներ կեղծ կը համարին զայն: Բայց կայսրը Արշակը «բարբարոս» մը նկատելուն, և այդ ալ քրիստոնեայ մը, զինք վախճընելու յարմարագոյն ոճ համարած է սպառնալի ամբարտաւանութիւնը: Ծանօթանալով Յուլիանոսի խառնուածքին, աստուածներու ընտրելին ըլլալու իր գերադաս համոզումին, անհաւանական չէ բնաւ որ Յուլ-

իանոս զիտումնաւոր կերպով անարգական շեշտ մը տուաւ իր գրութեան:

Յամենայն զէպս, եթէ այս նամակը կեղծուած էր և յետոյ, Յուլիանոսէ մնացած և մեզի հասած գրական գործերու և նամակներու մէջ գտնուած, շատ կանուխէն կեղծուած ըլլալու էր, քանզի Հինգերորդ դարուն՝ եկեղեցական պատմիչ Սողոմէն արդէն կը յիշէ այս նամակը<sup>(21)</sup>: Ինչպէս նաև միևնոյն դարուն՝ Մովսէս Խորենացի, (թէև Տիրան թագաւորին ուղղուած ցոյց կուտայ այդ): Մենք սոյն նամակը վաւերական համարողներէն ենք:

Տանք նամակը, քիչ յապաւումներով: «Առ Արշակ, Սատրապ Հայաստանի. — «Ահապարէ՛ Արշակ, թշնամիի պատերազմական գծին երթալու և աւելի արագութեամբ քան կրնամ ըսել քեզի, զինէ՛ աջ ձեռքդ Պարսիկներու յիմարութեան դէմ: Իմ զինուորական պատրաստութիւններս և իմ հաստատ նպատակս հետեւեալ երկուքէն մէկն է: Կամ վճարել բնութեան հարկը (մեռնիլ) պարթև հողի վրայ, ամենափառաւոր յաղթանակներ տանելէ վերջ և թշնամիներուս ամենատարսափելի կուրուստներ պատճառելով, կամ յաղթել գաւնոնք աստուածներու օգնութեամբ և վերադառնալ իմ հայրենիքը որպէս յաղթական հերոս ... Հետևաբար դուն ալ մէկզի պէտք է ձգես ծուլութիւնը և խաբերայութիւնը, և այն բոլոր թանկագին նուէրները, որ շուրջ և զեղիս Կոստանդինոս ի գուր թափեց քու և քեզի պէս բարբարոսներու գլխին, և այժմ կը զգուշացնեմ քեզ, լսե՛ ինձի, Յուլիանոս, գերագոյն բօնրիՖ, Կեսար, Օգոստոս, ծառայ աստուածներու և Արէսի, կործանիչ Ֆրանկներու և բարբարոսներու, ազատարար Գաղիոյ և Իտալիոյ: Բայց եթէ դուն ուրիշ խորհուրդ կը ծրագրես, քանզի իմացած եմ որ խաբերայ մէկն ես, պատերազմի մէջ երկչոտ և ամբարտաւան, ինչպէս ներկայի պարագաները կ'ապացուցանեն, յիրաւի, լսած եմ որ արքունիքիդ մէջ գաղանարար կը թաղցնես հասարակաց բարօրութեան մէկ որոշ թըշնամին — առ այժմ այս խնդիրը կը յետաձգեմ մինչև պատերազմին ելքը ... Վստահ գիտցիր որ դուն զիւրին զոհ մը պիտի ըլ-

(19) Ammianus, XXIII, 2, 1.

(20) Ammianus, XXIII, 2, 2.

(21) Sozomen, VI, c. 1.



լաս Պարսկաստանի զօրութեան երբ տունդ և օճախդ, քու ամբողջ ցեղդ և Հայաստանի թագաւորութիւնը ամէնը մէկ պիտի այրին: Եւ Մծբին քաղաքն ալ բաժնեկից պիտի ըլլայ քու դժբախտութեանդ, որովհետեւ այս բաները երկնային աստուածներ շատոնց ինծի կանխայայտեցին»<sup>(22)</sup>:

Եթէ Արշակ զգայուն մէկն էր, — և ո՞ր թագաւորն է նման նախատինքի հանդէպ անզգայ մնացող — իր վերաւորում արժանապատուութիւնը մեծապէս կրնար ազդել իր վերջնական որոշումին: Մանաւանդ երբ Արշակ բազմատէր Յուլիանոսի անարգական ժեստը կոստանդինոս կայսեր այնքան զգուշաւոր և սիրալիր վերաբերումին: Արշակունի արքայական ընտանիքը Հայաստանի մէջ աւելի քան երեք հարիւր տարուայ պատկանելի հնութիւն մը ունէր, մինչդեռ այս ինքնահաւան զոռոզ երիտասարդին ընտանիքը հազիւ վաթսուս տարուայ կեանք, կը սկսէր կոստանդինոսի և կը վերջանար իրմով: Այս պարագան իսկ հատու շեշտ մը կուտար Յուլիանոսի արհամարհական ելոյթին:

Արշակ իր ճգնաժամային խորհրդածութեանց մէջ մտահան չէր կրնար ընել իր Պապ գաւազը, որ պատանդ կը գտնուէր կոստանդինոպոլիս: Անկասկած, յաւակնոտ կայսրը, Արշակէն դժգոհելու պարագային, սպանել կրնար տալ արքայորդի պատանեակը, ինչպէս ատենօք կոստանդինոս մահուան դատապարտած էր իր մօտ պատանդ մնացած Արշակի եղբայր Տրդատը:

(22) Julian, Letter 57, Vol. 3, p. 197: Արգեօք ո՞վ կրնար ըլլալ «Հասարակաց բարօրութեան թշնամի» անձնաւորութիւնը, որուն Արշակ իր արքունիքին մէջ թաքցուցեր է:

Ողջմէն կը գրէ. «Յուլիանոս զրեց Արշակին, Հայաստանի թագաւոր, մին Հռոմայեցիներու զաշնակիցներէն, պատերազմի մէջ օգնութիւն ուղկելով, իր նամակին մէջ Յուլիանոս անուամբ ամբարտաւանութիւն ցուցադրեց. ան յոխորտաց այն բարձր արժանիքներու մասին որ զինք արժանի ըրած էին կայսրութեան, և ընդունելի աստուածներու: Ան անարգեց կոստանդինոսը, իր նախորդը, որպէս կնամարդի խառնուածքով և ամբարիշտ ինքնակալ մը, և նախատանքով արտայայտեցաւ Քրիստոնէութեան դէմ: Ան ըսաւ Արշակին թէ եթէ իր ցուցմունքներուն համաձայն չլարժի, Աստուածը՝ որուն Արշակ կը լքուտակէր պիտի չկրնայ պաշտպանել զինք Յուլիանոսի վրէժխնդրութենէն»:

Որքան ալ Արշակ թագաւորի գերագոյն իղձն էր չեղոք մնալ այս տիտանական մաքառումին, գիտէր թէ այդ կարելի չէր: Իսկ եթէ չեղոքութիւնը անհնար էր, ի՞նչ պիտի պատահէր Արշակին և Հայաստանին, եթէ ան պարտուող կողմին հետ դաշնակցած ըլլալու դժբախտութիւնը ունենար: Յուլիանոսի նամակին վերջին տողերը սնամէջ սպառնական արտայայտութիւն մը չէր, երբ կ'ըսէր թէ իր պարտութեան պարագային, հայ թագաւորին տունն ու օճախը, Արշակունի ցեղը և Հայաստանի թագաւորութիւնը պիտի խորտակուէին, ինչպէս նաև արևելքի պաշտպանողական այդ մեծ ամբարտակը Մծբին պիտի իյնար:

Տեսնելով երկու կողմերու ալ ամենի պատրաստութիւնները, Արշակ օւէ կասկած չունէր թէ այս մէկ պատերազմի ելքը ճակատագրական հետեանք կրնար ունենալ Հայաստանին: Հայ թագաւորը, հաւատարիմ իր զաշինքին, ի՞նչպէս կրնար մէկ կողմէ օգնական ուժ զրկել Յուլիանոսին, միւս կողմէ ալ Շապուհին հաւատացնել թէ եղածը ստիպողական հարկադրեալ քայլ մըն էր երևոյթները փրկելու, և թէ հայ թագաւորը բնաւ միտք չունէր իրապէս մասնակցելու պատերազմին, և առաջին առթիւ ձեռքերը լուար ու մէկդի քաշուէր:

Այս դժուարին հակասական փորձն էր որ ըրաւ Արշակ: Թերևս վարպետ դիւանագիտական խաղ մը, թէև անագորոյն:

Յուլիանոս 30,000 զինուոր յանձնեց երկու հրամանատարներուն, Պրոկոպիոս և Սերաստիանոս, պահպանելու վերին Տիգրիսի ճակատը, որպէսզի այդ անպաշտպան կողմէն թշնամին յանկարծական յարձակումներով չվտանգէ իր թիկունքը: Ան նաև հրամայեց որ եթէ պայմանները նպաստաւոր համարին՝ այս երկուքը միանան Արշակ թագաւորի տրամադրելիք բանակին և կորդուած ու Մոկաց գաւառներէն անցնելով մտնեն Ատրպատական, և ապա հարաւ դառնալով միանան իրեն երբ տակաւին ինք Ասորեստանի մէջէն կը յառաջանար դէպի Տիգրոն<sup>(23)</sup>:

Արշակի հրամանով, Հայաստանի հարաւային բանակի հրամանատար Զօրա Ռըշտունին իր գունդերով միացաւ Յուլիանոսի

(23) Ammianus, XXIII, 3, 5.



երկու զօրավարներուն, և Ատրպատական մտնելով Ձիւլիակոմոն կոչուած բարեբեր զաւառը արշաղեց<sup>(24)</sup>։

Այս առաջին ներխուժումէն վերջ Ջօրան յանկարծ ետ քաշուեցաւ իր բանակով<sup>(25)</sup>։ Հայ օգնութենէ զրկուած, Բիւզանդական հրամանատարները, մէկգմէկէ նախանձելով, իրենց ընելիքի մասին վիճեցին անվերջ, և այդ պատճառաւ ալ իրենց զունդերը մնացին անգործ Տիգրիսի վերին ափերուն և ուէ փորձ չըրին Յուլիանոսի օգնութեան երթալու<sup>(26)</sup>։

Խորենացին Ջօրայի ետ քաշուելուն պատճառ ցոյց կուտայ անոր քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը, որով իր զինուորներուն կը յայտնէ թէ մեղաւոր բան է իրենց պէս քրիստոնեաներու հեթանոս կայսեր մը օգնել, և կը հրամայէ դառնալ Հայաստան։

Հաւանական է մտածել թէ ճշմարիտ քրիստոնեաներու աչքին սրբապիղծ արարք մը համարուէր քրիստոնէութեան թշնամի հեթանոսի մը հրամանով անբաղձալի պատերազմի մը մասնակցիլ։ Բայց կը փորձուինք հետեցնել թէ Ջօրա Ռշտունիի անակընկալ քայլը Արշակի ծրագրին մէկ մասն էր, և թեւադրուած Արշակէ։

Շապուհ բնականաբար բողոքեց Արշակին Ջօրայի պարսկական հողամաս արշաւելուն համար։ Միաժամանակ Յուլիանոս իմացաւ եղածը, և ալ աւելի սպառնալից նամակով իր զայրոյթը յայտնեց կատարուածին, և պահանջեց Ջօրայի պատժուիլը։

Ի՞նչ կրնար ընել Արշակ, կերպով մը գոհացնելու երկու թագաւորներն ալ։

Հայ թագաւորի առած քայլը, ի պատասխան եղած բողոքներուն, կրնար ողորքել և գոհացնել Շապուհն ալ, Յուլիանոսն ալ։ Թէև անգութ բան էր։

Արշակ մահուան դատապարտեց Ջօրա Ռշտունին<sup>(27)</sup>։

363ի գարնան, Յուլիանոս սկսաւ իր մեծ յարձակողականը։ Հազարաւոր նաւեր եփրատի վրայ, և հսկայական բանակը գետի եզերքէն յառաջացան դէպի Տիգրոն<sup>(28)</sup>։

Կայսրը յաղթական զնացքով հասաւ Պարսիկ մայրաքաղաքի առջև։ Իր նաւերը այրել տուած էր։ Հաւանաբար մայրաքաղաքը երկար պաշարուեով կրնար գրաւել։ Այդ չըրաւ։ Հիւսիսէն ակնկալած օգնական ուժերը, Պրոկոպիոս և Սեբաստիանոս զօրավարներուն և Արշակ թագաւորին, չհասան։ Յուլիանոս, Տիգրիսի ձախ ափին, թշնամի երկրի մէջ, նահանջի հրամանը տուաւ, գետի ափն ի վեր, դէպի հիւսիսային Միջագետք։

Շապուհի զուգարտակները այժմ մէջտեղ ելան, և օրըստօրէ իրենց յարձակումներով նեղը ձգեցին նահանջող բանակը։

Ընդհարումի մը պահուն Յուլիանոս վիրաւորուեցաւ և մեռաւ։ Նեղը ինկած բանակի ճակատագրական վիճակը ալ աւելի բարդացաւ։ Յուլիանոսի ընտանիքէն ոչ մէկ անձ գոյութիւն ունէր. ուստի անոր յաջորդելիք կայսեր մը ընտրութիւնը կրնար դժուարութիւններու բախիլ։

Արշակ խորունկ շունչ մը քաշած ըլլալու էր, ամբարիշտ և սպառնացող հեթանոսի ահա այսպէս անակնկալօրէն քաղաքական թատերաբեմէն անհետանալուն։

Արքայորդի Պապին ալ զլխէն մահացու վտանգը հեռացած պիտի ըլլար։

Սակայն ի՞նչպիսի միջավայրի մը մէջ կ'ապրէր Պապ։

Քրիստոնեայ Եկեղեցւոյ ամենէն տաղանապալի մէկ շրջանը կը զուգագիպի Պապի պատանեկան տարիներուն, և հայ արքայազունի ատկէ ստացած տպաւորութիւնը մնայուն պիտի ըլլար և հետագային մեծապէս զունաւորէր իր քայլերը։

Այժմ պահ մը թողունք Հռոմէական աղէտահար բանակը Տիգրիսի երկայնքին, և մեր ուշադրութեան նիւթ դարձնենք Քրիստոնեայ Եկեղեցին։

ՀՐԱՆԳ Բ. ԱՐՄԷՆ

Շապուհէն (15)

(24) Խորենացի, Գ. 15, Ammianus, XXV, 7, 12.

(25) Խորենացի, Գ. 15.

(26) Ammianus, XXI, 7, 8.

(27) Խորենացի, Գ. 15.

(28) Այս համբաւաւոր արշաւանքի մանրա-

մասնութիւնները զանց կ'ընենք, Հետաքրքրուողները կրնան կարգաւ ժամանակակից Ամիանոսի պատմագիրքը, Հեղինակը Յուլիանոսի բանակին մէջ կը գտնուէր։ Կամ Edward Gibbonի հռչակաւոր գործին ԻԳ. գլուխը։